

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Rejtélyes *hisz* igénk eredetéről

Ezen igénk az általam (HONTI 1985) instabil tövűnek nevezettek közé tartozik, és igencsak rejtélyesnek tűnik eredetét illetően. Alaktanát tekintve igen régi elemnek látszik, etimológiai magyarázatait kutatva hang- és jelentéstani problémákkal szembesülünk.

A *hisz* igét LEWY (1933) egy 'kemény, szilárd' jelentésű finnugor alapnyelvi lexémából vezette le. Egyetlen olyan ősi szót ismerek, amely hangtanát és jelentését tekintve megfelelhet LEWY feltevésének: FU **kämä* 'hart, fest', amelynek – LEWY nyomán – származékai lehetnek a mord. *keme*, *kemä* 'hart, fest' és a m. *hisz* lexémák. E finnugor alapnyelvi szó képviselői még a finn *kämä* 'unbiagsamer Zustand', votj. кем 'сила, мочь', zürj. kom 'Zeit', m. *kemény*. Az uráli szótár (UEW.) részben más tagokat sorolt fel e szócsalád tagjaiként, eszerint a FU, ?U **kämä* 'hart, fest' rekonstruktum folytatói: ?finn *kämä* 'unbiagsamer Zustand', *kämeä* 'dick, stark, kräftig', mord. E *keme*, M *kemä* 'hart, fest', m. *kemény*, ?sam. szelk. *ķoom* 'hart, zäh', kam. *komdä* 'härten' – tehát nem sorolta ebbe a szócsaládba az imént említett permi nyelvi adatokat; én ezt VERŠININ (2005: 131) magyarázata alapján tettem meg. Az UEW. (1: 137) a finn szó idetartozását szűk elterjedtsége miatt tekinti bizonytalannak, a szamojéd szavakét pedig veláris hangrendjük miatt. A finn szó etimológiai relevanciáját gyengíteni szándékozó UEW.-beli minősítést nem tekinthetem hűbavágónak, jónéhány olyan etimológiai szócsaládot ismerünk ugyanis, amelyek egy-egy tagja viszonylag gyenge adatoltságúnak tekinthető, ennek ellenére biztos egyeztetési tagnak minősül; ilyen egyebek közt az U **joki* 'Fluß' magyar tagja, a *†jó*, amely egyebek közt következő folyóneveinkben él: *Berettyó*, *Hejő*, *Sajó* (UEW. 1: 99). Az UEW. a szamojéd szóknak e családba való tartozását veláris hangrendjük miatt tartja kérdésesnek, én pedig elutasítandónak, ezért szerintem a helyes alapnyelvi rekonstruktum: FU **kämä* 'hart, fest'.

Nagyon meghökkentő, hogy a *hisz* és a *kemény* ugyanazon alapnyelvi lexéma képviselője jelentős hang- és jelentéstani különbségük ellenére, amire az ezen etimológiával foglalkozó kutatók – úgy tűnik – nem figyeltek föl. Nagyon furcsának, fantasztikusnak tűnik ez a kettősség, de tudnivaló, hogy az ősmagyar sem volt homogén idióma, így nagyon is valószínű, hogy nyelvjárásaiban eltérő hangtörténeti változások és egyéb okok miatt többé-kevésbé különböző hangalakú lexémák jöttek létre egy és ugyanazon előzményből (ehhez vö. BENKŐ 1957: 61–70, HONTI 2017: 178, 2018: 30).

Ismereteim szerint LEWY volt az első – l. fentebb –, aki a magyar ige etimológiai magyarázatával kísérletezett (egy nyúlfarknyi írásában): „Die etymologie von mord. *kémems* 'glauben, vertrauen' liegt so nahe, dass es scheint, dass sie bis jetzt übersehen worden ist. *kémems* gehört nämlich zu dem worte, das als nr. 210 im Glossar von PAASONENS vortrefflicher Mordwinischer chrestomathie ihm unmittelbar vorangeht: *kéme* 'hart, fest'. Der an und für sich wohl begreifliche bedeutungswandel findet aber auch seine genaue entsprechung auf geographisch nahem sprachgebiet: lit. *drútas* 'stark, dick, kräftig' gehört zu preuss. *druwis* 'galube', *drúwūt* 'galuben' ... vgl. weiter noch got. *trauan*, d. *trauen*...” (LEWY 1933: 164).

Másodikként RÉDEI próbálkozott a *hisz* eredetének kiderítésével, aminek során egyrészt elvetette LEWY ötletét, másrészt azzal szinte azonos megoldást javasolt: a) „A mord. E *keme*, M *kemə* szóval való összefüggés alapján a magyarban **kiv*-, **ki*-, **kisz*-tőalternánsok volnának várhatók, vagyis a ma. *hisz* hangtanilag nem illik a mordvin szóhoz” (RÉDEI 2001: 501); b) „Véleményem szerint a ma. *hisz*-ben két szó esett egybe: FU **kem3*- [‘?’ , nincs az UEW.-ben!; H. L.] és FU **esk3*-¹. Ezek folytatója a korai ősmagyarban **kiw3* (→ **kiv*-, **ki*-, **kisz*-) és **iw3*- (→ **iv*-, **i*-, **isz*-) lehetett. Az azonos jelentésű **kiw3*- és **iw3*- tő keveredett egymással, kettőjük kontaminációja útján jöhetett létre a **χiw3*- tő. A *χ* behatolását a többé elősegíthette a két hang fonetikai-fonológiai rokonsága: *k* = veláris zöngétlen zárhang, *χ* = veláris zöngétlen spiráns. [Bekezdés] Facit: 1) a ma. *hisz*-ben két finnugor szó eshetett egybe; 2) mind a két szó jelentése ’glauben’, tehát jelentéstani nehézség nem áll fenn; 3) a *hiv*- tő az eredeti **kiv*- és **iv*- tőalakok keveredése útján jöhetett létre. A kontaminációt elősegíthette az ősmagyarban létrejött új (és ezért feltehetőleg affektív töltésű) *χ* + palatális magánhangzós szekvencia hatása is” (RÉDEI 2001: 503). Noha RÉDEI az általa rekonstruált „FU **kem3*-” szónál nem közölt jelentést és etimológiai szócsaládot, szerintem csak a **kämä* ’hart, fest’ (UEW. 1: 137) jöhet szóba az uráli szótár anyagában, persze figyelmen kívül hagyva a két rekonstrukció magánhangzói közti különbséget. Bár az idézett szöveg szerint RÉDEI kizárja, hogy a *hisz* összefügghetne a mord. E *keme*-, M *kemə*- ’glauben, vertrauen’ szóval a hangtani (konszonantizmusbeli) különbségek miatt, mindazonáltal összekapcsolta az általa rekonstruált FU **kem3*- lexémával, tehát mégis eltekintett a hangtani problémától, javaslata így LEWY magyarázatával igencsak rokon. Ezért a hangtani ellenérvet illetően zavarban vagyok, mert nem tudom, végülis mit akart RÉDEI közölni ezen a téren, hiszen ő is „FU **kVmV*-” szóval operált kiindulópontként. RÉDEI (2001: 501) jelentéstani szempontból is elvetette LEWY magyarázatát, az általa idézett indogermán szemantikai párhuzamot ugyanis csak alkalminak, kivételesnek minősítette. A jelentéstani ellenérvet nagyon gyengének érzem, hiszen LEWY szemantikai párhuzamai meggyőzők, hitelesek.

Legújabbban VERŠININ (2005: 131) adott elő részben hasonló értelmű ötletet, amely szerint a mord. M *кемамс* ’(по)верить’, *кемевкс* ’вера’, E *кемемс* ’верить, надеяться, доверять’, M *кемана* ’выносливый, крепкий’ szavak rokonságban vannak az UEW.-beli **kämä* ’hart, fest’ folytatóival, továbbá lehetséges megfelelőként hivatkozik még a votj. *кем* ’сила, мочь’, a zürj. *зымгун* ’крепыш’ és a vepsze *kambak* ’сильный, здоровый etc.’ szavakra.

A gyanúba kevert finnugor nyelvekbeli lexémákról a következő információkat találtam:

A vepsze szó eredetére vonatkozóan nem találtam tájékoztatást, de veláris hangrendje miatt törölni kell a szóba jöhető megfelelők közül.

MUNKÁCSI (1896: 143) votják szótára azt sejteti, hogy a *kämä(i)* ’mérték, mennyiség; Mass’ (= *кем*) tatár eredetű lenne, a WICHMANN–UOTILA (1942: 118b) pedig kérdőjellel csuvas jövevénynek tekinti, de CSÚCS (1990: 213) a zürjén etimológiai szótárra hivatkozva leszögezi, hogy ez permi kori elem: **kōm* > votj. *кем* ’мера, пора’ ~ zürj. *ком* ’момент, время’ (így ĚSK.¹ 131b–132a, ĚSK.² 131b–132a). A votják szó jelentése részletesebben van megadva egy modern szótárban: *кем* ’мера; Mass; akkurat, genau; genau nach Mass’ (WICHMANN et al. 1987: 97b), vö. még zürj. *ком* ’Zeit’ (WICHMANN–UOTILA

¹ FU *esk3*- ’glauben’ > votj. S *osk*-, zürj. S *eski*-, osztj. V *öjəl*-, vog. AK *äyt*- (UEW. 1: 76).

118b), *ком 'удобный случай, момент': вор ни к. он велал 'не разберешь (так шумно)'* (SORVAČĚVA 1961: 163b). Így persze mindkét permi nyelv szava szóba jöhet a *hisz* rokon-ságába tartozó elemként, miként a fent idézett mordvin lexémák is.

Az ĚSK.¹ és az ĚSK.² egyike sem tartalmaz *гымгун* hangalakú zürjén szót, ilyent csak egy szótárban találtam; de ez a lexéma kizárandó ebből a csoportból, mert nyilvánvalóan a *гым 'гром; изобразительное слово, выражающее сильный шум'* derivátuma, vö. *гымгун 'крепьш (о ребенке, человеке)'* (SORVAČĚVA 1961: 95b, 96a), amely tehát erős, makkegészséges személyt jelöl.

A LEWY (1933: 164) által idézett jelentéstani párhuzamok alapján és VERŠININ ötlete nyomán lehetségesnek vélem, hogy a *hisz* ige keménységet, szilárdságot, kitartást kifejező szóból ered.

RÉDEINEK a *hisz* eredetére vonatkozó, az UEW. kiadása utáni etimológiai kísérlete (2001: 503) hihető ugyan, nem szólt azonban a *higgy* alak ggy-jéről, márpedig ez megkerülhetetlenül fontos! Az is fontos természetesen, hogy – a többi instabil tövű igéhez hasonlóan – a *gy* elem kizárólag a felszólító módban fordul elő, bár ebben az egyetlen instabil tövű igében csak hosszú mássalhangzóként. RÉDEI igyekezett azt is megvilágítani, mit keres az igében a protetikussal *h*: „Véleményem szerint a ma. *hisz*-ben két szó esett egybe: FU **kem3*- és FU **esk3*-. Ezek folytatója a korai ősmagyarban **kiw3* (→ **kiv*-, **ki*-, **kisz*-) és **iw3*- (→ **iv*-, **i*-, **isz*-) lehetett. Az azonos jelentésű **kiw3*- és **iw3*- tő keveredett egymással, kettőjük kontaminációja útján jöhetett létre a **χiw3*- tő. A *χ* behatolását a töbe elősegíthette a két hang fonetikai-fonológiai rokonsága: *k* = veláris zöngétlen zárhang, *χ* = veláris zöngétlen spiráns” (RÉDEI 2001: 503). RÉDEI sajnálatos módon nem szólt arról, mi szükség lett volna a *χ* beiktatására, hiszen semmiféle zavart sem okozhatott volna, ha a **kiw3*- és az **iw3*- a *kiw3*-ben olvadt volna össze, következésképpen kétkedéssel tekintek rá...

A *ggy* elem miatt a *hisz* történeti előzménye nem értelmezhető úgy, mint a többi instbil tövű igéé. GELEJI KATONA (1645: 27) megjegyzése talán arra enged következtetni, hogy ezen igénk *d*-s töve korábban általánosabb lehetett: „Ki így [szoll... *hidni*, 's ki' *hinni*”, de a jegyzeteket készítő SIMONYI szerint ez hamis analógiaként keletkezett (uo., jegyzet). Okom van kételkedni SIMONYI megjegyzésének hitelében, mivel a *hisz* ige felszólító módjában hosszú *ggy* van, vö. *higgy*; csak arra gondolhatok, hogy a *d* igen régóta jelen lehetett ezen igénk tövében, vagyis régebben nem instabil tövű ige lehetett, majd a valóban instabil tövű igék analógiájára *vědni* ≥ *věnni* stb., *hidni* ≥ *hinni* változás következett be, és csak ezt követően vált az instabil igék családjának különleges tagjává.

Összegzésül le kell szögezmem, hogy *hisz* igénk etimológiai értékelésében két komoly negatívum van: nincsen megnyugtató magyarázat sem a szókezdő *h*- mibenlétére, sem az imperatívuszi -*ggy*(-)*s* tő eredetére...

Kulcsszók: etimológia, morfológia, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1990. *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*. Bibliotheca Uralica 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ĚSK.¹ = LYTKIN – GULJAEV 1970.

ĚSK.² = LYTKIN – GULJAEV 1999.

GELEJI KATONA ISTVÁN 1645/1906. *Magyar Grammatikatska. A'vagy az igaz magyar írásban, és szöllásban kévántató néhány szükséges Observatiok*. Gyulafehérvár 1645. Újra kiadta: SIMONYI ZSIGMOND, *Nyelvészeti Füzetek* 30. Athenaeum, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ 1985. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.

HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ 2018. Ősmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- > ősm. *-δ- ≥ *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). *Magyar Nyelv* 114: 23–43. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.1.23>

LEWY, ERNST 1933. Zwei Worterklärungen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 21: 164.

LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва. = ĚSK¹.

LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1999. *Краткий этимологический словарь коми языка. Переиздание с дополнением*. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = ĚSK².

MUNKÁCSI BERNÁT 1896. *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

RÉDEI KÁROLY 1973. В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев: Краткий этимологический словарь коми языка. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 263–270.

RÉDEI KÁROLY Hrsg. 1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden = UEW 1.

RÉDEI KÁROLY 2001. Magyar *hisz* 'glauben'. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 501–504.

SORVAČĚVA, V. A. főszerk. [СОРВАЧЁВА, В. А. отв. ред.] 1961. *Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.

UEW. 1. = RÉDEI Hrsg. 1988.

VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] 2005. *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков*. Том II. (Кеветие – Мекснемс). ООО „String”, Joškar-Ola.

WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. 1942. *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO 1987. *Wotjakischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

On the origin of *hisz* 'believe', a mysterious Hungarian verb

This verb is one of a set of Hungarian verbs with so-called unstable roots, of which there are seven: *tész* 'do', *lész* 'will be', *vész* 'take', *visz* 'carry', *észik* 'eat', *iszik* 'drink' (and *hisz* itself). *Hisz* is unique even within this group in that its imperative forms involve long *dd'* (spelt *ggy*) as opposed to the short *d'* (spelt *gy*) of the other six, cf. *higgy!* 'believe-IMP' ↔ *téggy!* 'do-IMP'. Its origin is believed by LEWY and RÉDEI to be found in a lexeme of the form **kämä* / **kems*. According to LEWY, its meaning might have been 'hard, solid'; this appears to be possible on the basis of semantic parallels. However, there are two serious problems with the etymology of the verb *hisz*: we have no convincing explanation for the initial *h-* and the source of the imperative root involving *-ggy(-)* is also unclear.

Keywords: etymology, morphology, semantics.

HONTI LÁSZLÓ
Károli Gáspár Református Egyetem

Adalékok régi *bospor(os)* ételnevünk történetéhez

1. Régibb nyelvünkben a 16. század óta adatható ételnévként a *bospor*, illetve ennek képzős változataként a *bosporos* szóalak. A NySz. nem tárgyalja őket, ugyanígy nem találjuk meg a TESz.-ben, az EWUng.-ban és az ÚESz.-ben sem, de több munka foglalkozik a kifejezések értelmezésével és eredetmagyarázatával is. Mivel azonban sem a jelentés, sem az etimológia vonatkozásában nincs egység az irodalomban, hasznosnak látom összefoglalni a szóra vonatkozó eddigi véleményeket, és állást foglalni a helyes értelmezés kérdésében.

Érdekes módon – noha mai nyelvünkben kétségkívül igen ritka szóval van dolgunk – a Google keresőjébe beírva a kifejezést, több internetes szótárban is megtaláljuk a vizsgált lexémá(ka)t. Ezek a szó eredetével nem foglalkoznak, ugyanakkor meglehetősen nagy szórást mutatnak a jelentés tekintetében. Egy Idegen szavak szótára nevű oldalon ugyanis a *bospor* szó jelentése 'darált hús, fasírt'¹, míg a Wikiszótár 'régii fűszer'-ként tünteti fel a szó értelmét, hozzátéve, hogy a *bosporos lé* kifejezés viszont 'hosszú lére eresztett tokány'-t jelent.² Egy harmadik oldal pedig, amely címében azt jelzi, hogy elfelejtett, népies, régies szavakat szótároz, a *bosporos* szóalakat adatholja,³ de utal rá, hogy forrása KÁLNÁSI ÁRPÁD Debreceni cívis szótára (DCSz.). Ebben a *bosporos* címszó a *borsporos* szócikre irányítja át a szótár használóját (ezzel egyúttal közvetve a vélt etimológiára is utal), ám a szó jelentéseként egy harmadik értelmezést kínál: 'savanyútojás leves'. Az alábbiakban láthatjuk majd, hogy a többféle értelmezés egyáltalán nem új keletű jelenség, a régebbi szakirodalmi munkák sem egységesek a kérdésben, sőt az etimológia vonatkozásában sem. Próbáljuk hát áttekinteni a szóra vonatkozó adatokat és véleményeket!

2. GOMBOCZ ZOLTÁNNak A régi magyar ételnevek eredetéről szóló tanulmánya szerint (1905: 167) a *bospor* szót először egy 17. századi szakácskönyvből, a Szakács Tudományból adathatjuk.⁴ Többször is előfordul a szövegben, s az adatok érdekesek, mert – akárcsak KÁLNÁSI fent idézett szótára – nemcsak a *bospor* jelentését, hanem vélhető eredetét is jelzik, például:

Juhus borsporral

Ennek is szép tisztán az husát vond fel egy nyársra, süssed meg, az *borsporát* pedig így csináljad: fokhagymát fokonyként meghámozz, *borsocskát* vess reá, inkább megtörheted, azt tiszta edényecskében csináljad, eczetet öss reá, ha igen erős az eczet, tehénhús lével egyeléd, avagy egyebet, hogy felett erős ne legyen [...] hogy megsüt az húsa, tálban metéljed, az *borsporát* pedig

¹ <https://idegen-szavak-szotara.hu/bospor-jelentese> (2023. 01. 20.)

² <https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Bospor> (2023. 01. 20.)

³ <https://elfelejtettiszavak.blogspot.com/2013/05/bosporos.html> (2023. 01. 20.)

⁴ GOMBOCZ kicsit pontatlan: RADVÁNSZKY BÉLA szövegkiadása szerint a Szakács Tudomány egy erdélyi fejedelem főszakácsmesterének a 16. század vége felé készült szakácskönyve. Később látni fogjuk azonban, hogy már 1550-ből is sikerült kimutatni ételnévként ezt a szóalakat.

ne főzzed, hanem csak felpezsdüljön, vele ez tálban úgy összed nyakon' [ti. a juh-
húst] (RADVÁNSZKY 1893: 51; a kiemelés tőlem: F. T.)⁵

GOMBOCZ szerint (uo.) „a SzakácsTud.-ban a *borsporra* még négy adat van: a 90. lapon, az idézett leírásnak majdnem szószerinti ismétlése; a 194. l. „meg kell önteni *borsporral*”; a 119. l. „fokhagymás *borsport* csinálj néki” s a 61. lapon 17. századból: „kappant *borsporral*” (TörtTár 1881: 574), „harmadik *bosporba* fokhagymát aprított” (Szirm. 58.)”.

GOMBOCZ itt megint kissé pontatlan, mert noha az utolsó két adat pusztán *s* kötőszóval kapcsolódik az előzményhez, azok már nem a SzakácsTud.-ból valók, amint az utánuk közölt bibliográfiai adatok is mutatják. Amit a „61. lapon” megjelöléssel adatok, az már a Történelmi Tár 1881-ben megjelent kötetéből való, de nem a 61., hanem – ahogy utóbb GOMBOCZ is írja – az 574. oldalon szerepel ez az adat egy 17. századi szakácskönyvből, s ha a kiadványt megvizsgáljuk, abból sem látható olyan információ, hogy az adat a kéziratnak a 61. oldalán szerepelne. Teljesebb formában egyébként ezt találjuk itt:

Kappant *borsporral*. Eczetet, borsot, melegen reá önteni, vagy más levet alája.

Egyébként ugyanezen az oldalon szerepel a *borspor* elnevezés még kétszer, a következőképpen:

Tehen hus peccenyét *borsporral*, forraszd meg az eczetet, borsot bele, öntsd agyon vele.

Kappant Deszpot lével. Minekutánna a kappan megsült, szakgasd fel, törj fokhagymát, borsot, tehen hus lébe töltsd a kappanra, fedd be más tállal, és add fel *borsporral*, eczettel, fokhagymával, borssal.

Látható tehát, hogy ezek a korai adatok egy 16. és egy 17. századi szakácskönyvből valók, s ezekben *borspor* alakban szerepel a vizsgált lexéma, amely valamiféle 'borssal, fokhagymával és ecettel ízesített mártásféle' lehetett.

3. GOMBOCZ utolsó példája azonban már *bospor* formában mutatja szavunkat, s SZIRMAY Hungaria in parabolisából való. Az idézett szövegrész négy szakácsnő sürgés-forgását írja le, kicsivel tágabb szöveggörnyezetet idézve ezt olvashatjuk a kötetben (1804: 58):

Egyik a' kappanhoz metélt tészta laskát,
Más is azt sikárlott, hogy majd tsinál táskát.
Harmadik *bosporba* foghagymát aprított.
Negyedik espéknek szalonnát hasított

SZIRMAYnál a *bospor* mellett *bosporos* formában is megtaláljuk ennek az ételnek a nevét. A Hungaria in parabolis 97. §.-ában ugyanis Az ősi, nemzeti magyar ételekről ír

⁵Noha ezt a receptet rövidítve GOMBOCZ is közli, de inkább RADVÁNSZKY nyomán idézem, mert GOMBOCZ néhol pontatlanul citálja.

(Cibi Hungarorum aviti et nationales), s ezek között elsőként említi a *káposztá-t*,⁶ de második helyen a *bosporos-t*, amelyről egy kis verset is közöl (1804: 53):

Másodika ételünknek ama jó *Bosporos*,
 Ha szalonna nintsen benne, tsak légyen jó borsos.
 Mert bors nélkül méreg, egye meg a' féreg,
 Annyit használ mint ebnek a' kéreg.

Ezt a kis verset egyébként GOMBOCZ is idézi fenti tanulmányában, de nem tesz említést arról, hogy SZIRMAY egy „tudós” etimológiával is előáll (uo.):

Caulium cibum immediate sequitur *Bospor*; quia hunc tanquam orientem *Phosphorum* suspexerunt Hungari, nec aliud est: quam caro suilla prius assata, dein cum aceto, allio, pipere, et micis panis frixa.

[A káposztaétel után mindjárt a *bospor* következik, mert a magyarok azt gyanították, hogy mintegy a *Phosphorus*-ból (Hajnalcsillag) származik, s nem egyéb, mint ecettel, fokhagymával fűszerezett sertéssült pírított kenyérral.]⁷

Látható tehát, hogy SZIRMAY mind *bospor*, mind – képzővel ellátva – *bosporos* néven ismeri ezt az ételt, de – mivel vélhetően nem ismerte a korábbi szakácskönyvek *bospor* szóalakjait, nem a *bors* és a *por* szavak összetételét látja az elnevezésben, hanem a *Phosphorus* csillagnévből származtatja, ami nyilvánvalóan tévedés. Ebben az is közrejátszhatott, hogy az etimologizáló részben az étel összetevői között nem említi a *bors*-ot, igaz, a versikében szerepel, hogy *bors* nélkül nem ér ez az étel semmit, azaz „annyit használ mint ebnek a' kéreg”. Mivel tehát SZIRMAY csak a feltehetően hasonulással és rövidüléssel létrejött *bospor(os)* alakot ismeri (*bors por* > *bosspor* > *bospor*),⁸ nem tűnik fel neki a lehetséges összefüggés a *bospor* és a *bosporos* szavak között.

Ezt a *bospor* változatot megtaláljuk másutt is. KRESZNERICS FERENC kéziratos frazeológiai gyűjteményében (1: 109) *bospor* címszó alatt szerepel ez a közmondásszerű forma: „Maradék pecsenye *bospor* lében más étek”. Ez nyilván arra utal, hogy a maradék húsokat ez a mártásféle nagyon feljavítja, ízletesebbé teszi. Az adat egyben arra is jó példa, hogy a *bospor* szó nem csupán főnévi értékben állhat, hanem melléknévi szerepben is (hasonló pl. *pecsenye lé*, *kocsonya lé*, *pác lé* stb.).

4. A *bosporos* és *bospor* változatok mellett előfordul még ennek az ételnek a neve *bocspor* alakban is. FÜREDER BALÁZS Csinálóssi Ravaszdj András néhány receptjét közli 1788-ból, s ezek között az egyik recept címe a következő: *Bosporral* sültet becsinálni. Sajnos maga a recept hiányzik, de nyilvánvalóan erről a mártásféléről van itt is szó. FÜREDER

⁶ Itt szerepel az a közismert népetimológiás értelmezés is, miszerint a *káposztá*-nak azért ez a neve, mert a *Káp hozta*: ...derivatione a Caputio eorum ducta caulem *Káp-hozta* (1804: 53).

⁷ A latin szöveg fordítását SZIRMAY 2008: 136. alapján közlöm.

⁸ Amint GOMBOCZ is rámutat (1905: 167), a „*bospor* > *bospor* olyan változás, mint *bors-fenyő* > *bossfenyő*; *bors-törő* > *bosstörő* MTSz.”. (A *borsfenyő* Székelyföldön a *borókafenyő* neve, ezt Háromszék megyében *bossfenyőnek* mondták; vö. BEKE 1935: 264.)

hozzá is teszi a *botsporral* alakhoz lábjegyzetben, hogy „valószínű, hogy *bosporral*, tehát a sült disznóhús ecettel, fokhagymával és borssal elkészítve” (2009: 304). Tartalmilag igaza is van, de a *botspor* alak feltehetően nem elírás, hanem inkább a *bocspor* változat korabeli írásmódja. A *bospor* alakból affrikálódás útján jöhetett létre a *bocspor* (vö. még pl. ném. *schür(e)* > m. *csúr*; *hágso* > *hágcsó*, *Lukas* > *Lukács* stb.).

Megtaláljuk ezt a változatot CzF.-nál is (1: 687): BOCSPOR, BOSPOR, népies BORSPOR helyett (1: 687), de alakváltozatként feltünteti a SZINNYEI-féle MTsz. is (1: 170): BOSPOR (*bocspor* Szombathely vid. Erdélyi J. Népd. és mond. I.122). De szerepel egy a Kis Vasárnapi Újság 1874. évi számában (2. évfolyam, 3. szám) közzétett A boróka-fa című mesében is. Ebben egy meglehetősen horrorisztikus történetet olvashatunk egy gonosz mostoháról, aki gazdag férje első, másik anyától származó gyermekét megöli, s hogy eltussolja a gyilkosságát, megfőzve ételként szolgálja fel a fiúgyermek testét a férjének:

„És a mostoha szépen földarabolta a fiút, megtisztította, és savanyu becsináltat főzött belőle, a mit *bocspornak* neveznek. Marlinka [ő a nőnek a gazdag embertől született leánya – F. T.] mellette állt és sirt, sirt, s könyei mind a bográcsba hullottak, úgy hogy meg se kellett sózni, a mi benne főtt.

Délben hazajött az apa, s midőn az asztalhoz ültek, kérdé:

– Hol van az én fiam? Az asszony éppen akkor jött s nagy tállal hozott *bocsport*, mit az asztalra tett, és Marlinka még mindig sirt s nem tudta könyeit visszatartani.” (37. oldal.)

Látható tehát, hogy az itt *bocspor*-ként említett étel is húsetel, amely savanyú ízét nyilván a fenti *bospor*; *borspor* receptekben olvasható ecettől nyerte el.

Ugyancsak szerepel a *bocspor* alak alak – az MTsz. nyomán – az EtSz. *bospor* szócikkében is (1: 499), amely a *bocspor*; valamint a *bospor* és *borsporos* változatokat mind a *bospor* szó alakváltozataiként kezeli, s – egyetlen etimológiai szótárunkként – foglalkozik a szó eredetmagyarázatával is. PONORI THEWRWEK 1873. és GOMBOCZ 1905. írásaira hivatkozva a szót a *bors* és a *por* szavak összetételének tartja (1: 499), erre véleményem szerint a fentebb idézett korai szakácskönyvekből származó adatok fel is jogosítják a szócikk szerzőjét.

5. Nem mindenki ért azonban egyet ezzel az etimológiai magyarázattal. Igaz, az ellenvéleményeket megfogalmazók többsége inkább csak a tagadásig jut el, de nem fogalmaz meg jobban hihető, új magyarázatot.

Az egyik „tamáskodó” HADROVICS LÁSZLÓ. Magyar történeti jelentésében (1992: 81) a következőt írja: „A régi magyar konyha jól ismert egy *bospor* nevű ételt, amelyet a népnyelv is megőrzött. Mivel ennek *borspor* mellékalakja is van, a népi nyelvérzék a *bors*-sal hozta kapcsolatba. Ezt az összezsengésen alapuló etimológiát az EtSz. is elfogadta, és a szót a *bors* és *por* összetételének tartja. Ezt az etimológiát tulajdonképpen K. Štrekelj állította fel 1904-ben (SILw 7). Az egyeztetésnek több hibája van, amiért csak népetimológiának tekinthető. Magának az ételnek nem a *bors* a lényege, hanem a *hagymás lé*. A *bors* aprózott formája sehol sem szerepel, mint **bors-por*; hanem mindig vagy

mint *törött* vagy mint *örölt bors*. Tehát annak ellenére, hogy a szót az ÚMTSz is *borspor* alakban vette fel címszónak, ezt az etimológiát törölnünk kell.⁹

Nem ért egyet az EtSz. véleményével GREGOR FERENC sem, aki az EWUng.-ról írt recenziójában kifogásolja, hogy sajnálatos módon ez a szótár sem tárgyalja *bospor* szavunkat (1993: 486): „A magam részéről azt is sajnálom, hogy az 1550 óta adatolható *bocspor*, *bospor*, *borspor* ’húshoz való mártás’ sem került be a szótár anyagába (a TESz. sem tárgyalja). E szavunknak az EtSz.-ben való származtatása legalábbis vitatható. A *bospor* a régi magyar konyhaművészet jellegzetes étele volt, amely nevével együtt átkerült a szomszédos szláv népekhez is, vö. szerbhorvát *bošpor*; szlovén *bospor*; szlovák *bočpor*; *bošpor* stb. (bővebben I. GREGOR: ABpL. 14: 113–4; HADROVICS: UEISk. 154–5)”.

GREGOR tehát „legalábbis vitathatónak” tartja az EtSz. megoldását, miszerint *bospor* szavunk a *bors* és *por* összetétele lenne, de kijelentését nem támogatja meg érvekkel, s nem teszi ezt szlovák nyelvű cikkében sem (1984: 113–114). Ebben szintén jelzi az etimológiával kapcsolatos kételyét, azt viszont egészen biztosra veszi, hogy a szlovákba a fent említett alakok a magyarból kerültek. Ebből a tanulmányából az is kiderül, hogy a szó korábról is adatolható a 16. század végére datált Szakács Tudománynál. GREGOR már a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiban is megtalálja, kétszer is: 1550: *Reczet Boczporal*, ill. *Reczet borzporral* alakban (1984: 113). De megvan Bornemisza Péter 1578-ból származó Ördögi kisirtetekről című munkájában is. Ebben egyszer egy Szilva Albert nevű mulattató az asztalnál „spetalét” kér, és mikor megkérdezik tőle, mi volna az, ő „sibsa-gaba”, azaz komédiázásból ezt feleli: „Loszar foghagyma *bors porral*” (1955: 177).

HADROVICS legalább érvel is amellett, hogy miért tartja népetimológiának a *borspor* összetételből való eredeztetést. Ungarische Elemente im Serbokroatischen című könyvében még a fenténél is határozottabban fogalmaz: „Die in EtSz gebotene Bedeutung ’eine gepfefferte Sauce’ ist durch nichts begründet, sondern nur wegen der Erklärung konstruiert (1985: 155), azaz a *borspor* formát csak a magyarázat érdekében konstruálnak tartja. Ez azonban – mint láthattuk – egyáltalán nem így van, hiszen a szó korai, szakácskönyvi előfordulásaiban nem a *bospor*-t találjuk, hanem a *borspor*, *bors por* alakokat, márpedig nem valószínű, hogy a szakácskönyvek szerzőit az etimologizáló szándék vezette.

De nem állja meg a helyét az sem, hogy az ételnek nem a *bors*, hanem a *hagymás lé* a lényege. Ez így pontatlan is, hiszen nem hagymával, hanem a fokhagymával készült a *bospor*. De az imént említett német nyelvű munkájában HADROVICS pontosabban

⁹ HADROVICS (1985: 155) kitér a *bospor* és *bosporos* alakváltozat kérdésre is, s a képzős változatot funkció nélküli képzésnek tartja: „die Form *bosporos* ist kein Adjektiv, sondern eine funktionslose ung. Weiterbildung, wie etwa *szalados* neben *szalad* (< slaw. *sladъ*)”. Ezzel sem tudok igazán egyetérteni. Már a *szalados* példa sem funkciótlán képzés szerintem, hanem az -s melléknév-képzőt kereshetjük benne. Arra helyesen mutat rá HADROVICS, hogy a *szalados* ételnév (’csíráztatott gabonából, ennek levéből és lisztből készített lepényféle’) szláv eredetű *szalad* ’maláta’ szavunkra megy vissza (vö. TESz. 3: 657. is). De mint DÖMÖTÖR SÁNDOR édes lepényekről írott tanulmányából kiderül, a *szalados* szó a dunántúli tájnyelvben [...] a *málé* szó jelzője volt, mely idővel önállósult, s egy bizonyos módon, *szalad* hozzáadásával készült *málé*, édes lepény neve lett” (1960: 50). Ennek fényében azonban ez nem funkciótlán képzés, s a *szalados* főnévi jelentése jelentéstapadás eredménye, hasonlóan például a *rácsos tészta* → *rácsos*, *hatlapos sütemény* → *hatlapos* ételnevekhez. Mindezek fényében úgy látom, hogy a *bosporos* ételnév is alakulhatott egy *bosporos lé* szerkezetből való tapadás révén (lásd ÚMTsz. 1: 564. is).

fogalmaz, s nem a *hagymát*, hanem a *fokhagymát* említi fő összetevőként: „Sachlich ist vor allem einzuwenden, daß die Erwähnungen dieser Speise nie den Pfeffer, sondern den Knoblauch hervorheben” (1985: 155). De ez sem állja meg a helyét, hiszen ha megnézzük a szakácskönyvek korábban bemutatott adatait, látható, hogy a *bors* is meg van említve, sőt nem egyszer épp a *fokhagyma* hiányzik a receptből, pl. „Kappant *borsporral*. Eczetet, borsot, melegen reá önteni, vagy más levet alája” (TOLDY LÁSZLÓ 1881: 574). De fentebb láthattuk, hogy a *bors* szükségességét hangsúlyozza SZIRMAY (1804: 53) is az étellel kapcsolatban: „Másodika ételünknek ama jó *Bosporos*, / Ha szalonna nintsen benne, *tsak légyen jó borsos* (kiem. tőlem – F. T.). / Mert bors nélkül méreg, egye meg a’ fereg / Annyit használ mint ebnek a’ kéreg”. Ebből tehát éppen az derül ki, hogy a *bors* a talán legfontosabb összetevő, hiszen enélkül nem ér az étel semmit.

HADROVICS harmadik érve az, hogy a *bors* aprított formáját sehol sem említik *borspor* formában, hanem *őrölt* vagy *törött bors*-ként. Még ez az érv tűnik a legerősebbnek, de ha megnézzük a Szakács Tudományban található első adatot, akkor ez is gyengül: „az *bors porát* pedig így csináljad: fokhagymát fokonként meghámozz, *borsocskát* vess reá, inkább *megettörheted*, azt tiszta edényecskében csináljad” (RADVÁNSZKY 1893: 51; kiem. tőlem – F. T.). Ebben a példában láthatóan a *bors porát* annak *megettörésével* készítik, vagyis a *por* és a *törés* egyazon mondatban szerepelnek.

Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy noha nem zárható ki, hogy esetleg a *bospor* alak mégsem a *bors|por* összetételből jött létre, de a korai szakácskönyvek adatai mégis erősen emellett szólnak, HADROVICS kifogásai pedig nem túl erős cáfolatok ebben a kérdésben.

A harmadik ellenvéleményt az etimológiával szemben MOKÁNY SÁNDOR fogalmazza meg (1995: 27-28). Ő igazat ad HADROVICSnak, s elfogadja az érveit,¹⁰ ám fentebb láthattuk, hogy ezek igen gyenge lábakon állnak. MOKÁNY azonban tovább megy: próbál új magyarázatot találni a szó eredetét illetően. Érvelését arra alapozza, hogy a *bospor(os)* szónak „ismert egy másik – az EtSz. szerint népetimológiás – változata, a **bocskorostojás** (**bospor** a.). Erről HADROVICS LÁSZLÓ nem tesz említést, pedig megéri, hogy alaposabban szemügyre vegyük” (i. m. 27). A következőkben a MTsz. és az ÚMTsz. alapján több példát is bemutat a főleg a Dunántúlon használt *bocskoros tojás* és az ebből jelentéstapadással létrejött *bocskoros*, illetve alakváltozatként *bosporos* ételnevekre, melyeknek a lényege a ’forró savanyú lébe beleütött tojás’. Ez tehát egy savanyú tojásleves, amely MOKÁNY szerint a „**bocskoros** nevet azért kapta, mert az így megfőtt tojás – kis fantáziával, játékos humorral – ütött-kopott bocskorra emlékeztet” (uo.).¹¹

Ezután felsorol még egyéb ételneveket, amelyekben hasonló metaforákat vél felfedezni (pl. *pondrókása*, *csigarétes*, *csipásmálé* stb.), majd összegezve levonja a következtetést, miszerint „a ’savanyú lében főtt tojás’-ként ismert **bosporos**, **bosporus** ételnévnek nincs semmi köze a **bos** ’bors’ és **por** ’porított anyag finom apró részecskéi’ szavakhoz, hanem a **bocskoros** tojásleves ételnév **bocskoros** (esetleg, de nem föltétlenül ***boskoros**;

¹⁰Nemcsak elfogadja azokat, még rá is erősít. Azt állítja például, hogy „a felaprózott borsnak a neve mindenütt **törött bors** vagy **őrölt bors**, de ***bors-por**-t nem ismer sem a régi, sem a mai irodalom, a népnyelv sem”. A fentebb a szakácskönyvekből idézett adatok fényében ez az állítása egyértelműen téves.

¹¹Ma *buggyantott tojás*(leves)-ként is ismerjük ezt az ételt.

vö. **boskor** 'bocskor': Szilágy vm.: MTsz.; ÚMTsz.) előtagjának részleges összeesen-gésen alapuló népetimológiás változata. Tehát az EtSz. állításának éppen az ellenkezője látszik valószínűnek" (i. m. 28).

Míg tehát az EtSz. *bospor* szócikke éppen a MTsz. *bocskorostojás* adatában lát népetimológiás alakot, addig MOKÁNY épp fordítva: a *bosporos* alakot igyekszik a *bocskoros* (*tojásleves*) formából alakult népetimológiás változatként feltüntetni. Véleményem szerint azonban MOKÁNY, aki egyébként a népetimológia elsörendű szakértője,¹² ebben a kérdésben tévedett. A fentebb idézett adatok egyrészt igazolják, hogy többször is adathozható a *bospor(os)* szóalaknak *borspor(os)* alakváltozata, a *bosporos* mellett pedig – feltehetően affrikálódással – élt a *bocsporos* forma is. Ebből pedig már csak egy lépés a népetimológiás *bocskoros* szóalak. S ez valóban megfelel a népetimológia irányának, amelynek az a lényege, hogy motiválttá igyekszünk tenni egy motiválatlan – vagy korábban motivált, de az idők során motivációját elhomályosodással elvesztett – szóalakat (pl. *marcipán* → *Marci fánk*). MOKÁNY azonban épp fordítva jár el: a *bocskoros* ételnév népetimológiás változataként igyekszik magyarázni a *bosporos* lexémát, nem véve észre, hogy ez akkor nem népetimológia volna, hanem elhomályosodás (vö. KÁROLY 1980. is).

MOKÁNY szerint a *bocskoros tojásleves* nevében a *bocskoros* jelző hasonlósági névátvitellel alakult. Ez akár így is lehetne, még ha a *bocskoros* → *bosporos* változási irány nem is tekinthető népetimológiának. Mégsem tartom túl valószínűnek azt, amit MOKÁNY állít. Aki látott már savanyú tojáslevest, az tudja, hogy a beleütött tojás inkább amorfnak, mintsem bocskor formájúnak látszik, még akkor is, ha MOKÁNY ütött-kopott bocskorról beszél. Valószínűbbnek gondolom azt, hogy mivel itt egy *s a v a n y ú* tojáslevesről van szó, amely a savanyú ízét szintén az *ecet*től kapja, s elég sűrű, hiszen van benne burgonya is, kicsit emlékeztethette a készítőit a borssal, fokhagymával és ecettel készült mártásfélére, amit *borsporos*-nak, majd *bosporos*-nak, *bocsporos*-nak hívtak: a *bocsporos* névből pedig már csak egy apró lépés a népetimológiás *bocskoros*. Magam tehát el tudom fogadni az EtSz. álláspontját az etimológia (*borspor* > *bospor*) és a népetimológiás módosulás (*bocskorostojás*) ügyében is.

6. Érdekes egyébként, hogy a *bosporos* mint ételnév a magyarban ma már alig ismert. Az interneten azonban nem csupán a régi szavak értelmező szótáraiban fordul elő, hanem ételrecepteket közlő oldalakon is. A www.nosalty.hu oldalon például megtaláljuk a *bošpor* egy receptjét, sőt képet is hozzá.¹³ Az írásmód arra utal, hogy a recept mint valamelyik szomszédos szláv nép étele kerülhetett fel az oldalra. Másutt is megtaláljuk mint horvát ételt: „Bospor (somogyi horvátok, Tótszentpál, 22) Mártás vagy pépes ételeik közé tartozik a »*bocspora*«, a régi szentpáliak kedvelt vasárnapi eledele: a megfőtt és kanállal összetört krumplit ecet és habarással megsűrítették (22). Akinek zsírja volt azzal, akinek nem volt, az olajos rántással tette ízletessé. Akinek jutott hús, az ebbe a sűrű lébe mártogatva fogyasztotta el.”¹⁴

¹² A kérdéses etimológiát tárgyaló írás is egy nagyobb monográfia (MOKÁNY 1995) részeként jelent meg, melynek címe: Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód.

¹³ <https://www.nosalty.hu/recept/bospor> (2023. 01. 24.)

¹⁴ https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszaginemzetisegek/altalanos/nepi_konyha/pages/004_magyarorsz_horvatok.htm (2023. 01. 24.)

Egy, a horvát határ melletti településen, Drávasztarán működtetett vendégház ajánlatában pedig ezt olvashatjuk: „Drávasztarán készítik egyedül még a hagyományos vasárnapi reggelit, a *bospor*-t, ami fűszeres paradicsomszószban főtt kolbászból, benne főtt tojásból készül, s a népi megfigyelések alapján igen jót tesz a fáradt (másnapos) gyomornak”¹⁵ (– 2023.01.24). Egy harmadik oldalon viszont „tót étel”-ként emlegetik a *bospor*-t.¹⁶

Míndez igazolja azt a korábban is említett tényt, hogy a régi magyar konyhának ez a kedvelt mártásfélje nevével együtt átkerült a környező szláv népek gasztronómiájába. Ez HADROVICS adatai szerint (1985: 154) csak a 18. században történhetett meg, a szó ugyanis ott jóval később adathozható, mint nálunk. Eleinte ott is fokhagymás étel volt, ám mára úgy tűnik, megváltozott a jellege, inkább a paradicsomszós és a krumpli dominál benne, sőt kerülhet bele főtt tojás is (esetleg ez is segítette a jelentés módosulását a ’savanyú tojásleves’ irányába). Nálunk húsfélékhez adott mártásként fokozatosan kiment a divatból, szláv ételként, kicsit módosult receptúrával viszont úgy tűnik, hogy „visz-szaszivárog”, akárcsak a neve is.

7. Ha etimológiai szótáraink – az EtSz. kivételével – nem is tárgyalják *bospor*(*os*) szavunkat, tájszótáraink viszont igen, fentebb is láthattunk ezekből adatokat. De azt kell mondanom, SZINNYEI szócikkei jobban megfelelnek a nyelvi tényeknek, mint az ÚMTsz. megoldása. Előbbi ugyanis csak *bospor* és *bosporos* szócikkeket vesz fel szótárába (1: 170–171), valamint egy *bosporos-lé* címszót. Az ÚMTsz. viszont a *bosporos*, *bosporus* címszónál csak utal a *borsporos* szócikkre, s ez utóbbinál tárgyalja a szó előfordulásait.¹⁷ Ezzel – kimondatlanul – az ÚMTsz. szerkesztői is állást foglalnak a szóeredet kérdésében, ami akár helyesnek is tekinthető. Ugyanakkor lexikográfiai szempontból nem tartom túl szerencsésnek azt a megoldást, hogy a *borsporos* szócikkben mindössze egyetlen alakváltozat szerepel ebben a formában, míg az összes többi adat *bosporos* formájú. A korábban bemutatott számos történeti példa is azt mutatja, hogy ennek az ételfélének a neve nyelvünkben eleinte ugyan *bospor*(*os*) volt, de a későbbi hangváltozások nyomán hosszú időn át igenis *bosporos*.

Az ÚMTsz. *borsporos* szócikke ugyanakkor jól tükrözi, hogy az étel karaktere a 20. századra átalakult. Az elsőnek feltüntetett jelentés (’sült szárnyas maradékából v. nem fiatal állat húsból, kenyérbélből készített sötétpiros rántással, vízzel v. húslével, fokhagymával főzött, borssal meghintett, savanyított becsináltféle étel’) a régibb adatokból kirajzolódó ételt takarhat még. A Gacsályról adatolt második értelem azonban (’füstölt sonkából készült, hagymával, borssal, paprikával fűszerezett, zsíros tejszínes rántással berántott ételfajta’) érzésem szerint már a ma az interneten fellelhető, talán a környező szláv népek konyháiban módosult receptekhez áll közelebb.

Bospor, illetve *bosporos* szavunkat felvette címszavai közé A magyar nyelv nagyszótára is, de meg kell mondanom, az általuk alkalmazott lemmatizálás sem túl ügyes.

¹⁵ <http://egykevendeghaz.hu/gasztronomia/> (2023. 01. 24.)

¹⁶ https://www.gyakorikerdesek.hu/etelek-italok_sutes-fozes_3655545-mond-barkinek-valamitez-bospor (2023. 01. 24.)

¹⁷ Van még egy utalás a *bocskoros* szó (1: 503) negyedik jelentésénél (’savanyú lében főtt tojás’) is a *borsporos* szócikkre, ezt a fentiek fényében helyeselni lehet, noha összességében talán jobb lett volna egy *bosporos* szócikkbe foglalni a magyarázatot.

Hasonló megoldást választottak, mint az ÚMTsz. szerkesztői, ugyanis a **bospor** és **bosporos** címszónál (4: 646) csak utalnak a **bospor** és **bosporos** szócikkekre (4: 623). A **bospor** címszóban azonban 1. jelentésként nem az eddig tárgyalt ételnevet találjuk, hanem az összetétel szó szerinti 'örölt fekete bors' értelmét, pl. „(ächter Pfefferstaub) valószínű *Bospor*” (uo.). Második jelentésként viszont ez áll: „**bospor** kül. sült húsok mellé fagyasztott, borssal bőségesen fűszerezett mártás, ill. borsos (, savanykás) lével készített húsétel” (uo.). Ez tehát az általunk ismert fogás, de nem tartom szerencsésnek ezt az értelmet egyszerűen a *bospor* lexéma 2. jelentéseként feltüntetni, hiszen bár kelléke volt ennek a mártásnak a bors, de láthattuk, hogy korántsem csak ez kellett hozzá, hanem ecet, fokhagyma is.

Talán még ennél is rosszabb megoldás, hogy a **bosporos** lemmánál pusztán utalnak a *bosporos* címszóra, az alá viszont rögtön a *bosporos* alakváltozat kerül, s ehhez tartoznak a példamondatok is, feltüntetve, hogy van melléknévi és főnévi értelme is a szónak. Ugyanakkor a melléknévi értelemezéshez ['örölt (fekete) borssal fűszerezett'] kapcsolódó példamondatok esetében egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy mind a három esetben ez a jelentés található az idézett mondatokban. Az 1803-ból származó első példában feltehetően igen: „*Bosporos* éték. Piperatum” (4: 623), de a Jókaitól 1877-ből idézett példában már valószínűbbnek tartom, hogy inkább a tárgyalt mártásféle szerepel, különösen, hogy itt nem *bosporos*, hanem *bosporos* alakú a jelző, utána pedig jelzett szóként a *lé* szerepel: „Mindjárt megyek magam a konyhára. Megtetszik engedni? Csinálhatok-e egy kis fain *bosporos* levecskét is?” (uo.).

A második, főnévi jelentéshez – helyesen – szó szerint ugyanaz az értelmezés tartozik, mint a *bospor* címszó alatt feltüntetett *bospor* alakhoz, ám épp ezért nem túl szerencsés ezeket két külön címszóba utalni. Talán jobb lett volna őket mint változatokat (*bospor* és *bosporos*) kezelni, s inkább valamilyen megjegyzéssel utalni arra, hogy forrásuk, illetve régebbi alakjuk a *bospor(os)* alak lehet, mintsem a konkrét 'porított bors', ill. 'porított borssal fűszerezett' értelemezés mellett második jelentésként tárgyalni a *bospor(os)*-t mint ételnevet.

A NSzt. szerkesztői úgy tűnik, mintha kissé CzF. megoldását másolták volna: a *bospor*, *bospor* címszónál ott is csak utalnak a *bospor*-ra (1: 687), majd ugyanúgy felveszik egymás alatt a *bospor* és a *bosporos* címszót (1: 757), ám ott csak a két kifejezés szó szerinti értelmét találjuk ('apróra zúzott, örlött [!] fekete bors', ill. 'amiben borsport főztek, borsporral készített, fűszerezett'). CzF. azonban csupán azt jelzi, hogy a két szónak egyes vidékeken van *bospor* vagy *bospor*, illetve *bosporos* alakváltozata, de nem tér ki arra, hogy ezek egy régi magyar ételfajta megnevezései, talán mert a szerkesztők a szó 'savanyú) mártás, illetve becsinált' jelentését nem ismerték.

8. Összegezve elmondhatjuk, hogy a magyar konyha *bospor(os)* nevű, régen kedvelt ételének a neve már a 16. század óta felbukkan különböző forrásokban. Mivel a korai adatokban inkább *bospor(os)* alakokat találunk, amelyekből különféle hangváltozásokkal magyarázhatók a *bosporos* és *bosporos* változatok, egyes szerzők ellenvetései ellenére valószínűnek tartom a már az EtSz.-ban olvasható etimológiát. GREGOR és HADROVICS ellenvetései ugyanis nem eléggé meggyőzőek, új etimológiát sem kínálnak, MOKÁNY SÁNDOR magyarázata pedig, amely népetimológias megoldást lát a *bosporos* alakban, tévesnek minősíthető. Így – amíg nem bukkan fel igazán fajsúlyos cáfolat – fogadjuk el az EtSz. eredetmagyarázatát. Érdekes még, hogy *bosporos* szavunk a környező szláv népek nyelvébe is bekerült, de úgy tűnik, hogy az ő konyhájukban mintha továbbfejlesztették

volna az étel készítésének módját. Ezek a megváltozott receptúra alapján készült ételek pedig mintha reneszánszukat kezdenék élni egyes internetes receptoldalakon.

Kulcsszók: régi ételnevek, etimológia, hangváltozás, jelentésváltozás.

Hivatkozott irodalom

- BEKE ÖDÖN 1935. Népies növényneveink történetéhez. *Vasi Szemle* 2: 256–264, 381–390.
- BORNEMISZA PÉTER /1955. *Ördögi kísértek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR SÁNDOR 1960. Dunántúli és alföldi édes lepények. *Ethnographia* 71: 45–58.
- DCSZ. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Debreceni civis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83. DE Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, 2005.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- FÜREDER BALÁZS 2009. Csinálósi Ravazdj András néhány receptje 1788-ból. *Ethnographia* 120: 297–306.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1905. A régi magyar ételnevek eredetéről. *Magyar Nyelv* 1: 160–168.
- GREGOR FERENC 1984. Ukážky zo slovenských pomenovaní jedál maďarskeho pôvodu. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Linguistica* 15. 113–122.
- GREGOR FERENC 1993. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. [Recenzió.] *Magyar Nyelv* 89: 485–489.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Slavistische Forschungen 48. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstanára köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 121–155.
- KRESZNERICS FERENC 1808. *Magyar köz-mondások*. Bötü-rendbe szedte KRESZNERICS FERENC királyi oktató. Kézirat az MTA Könyvtárában. Jelzete: Magyar Nyelvtudomány 8rét 7/I–VI. kötet.
- MOKÁNY SÁNDOR 1995. Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. In: HEGEDŰS RITA – KÖRÖSI ZOLTÁNNÉ – TARNÓI LÁSZLÓ szerk., *Hungarológia* 8. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 9–108.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1893–1901.
- PONORI THEWREWK EMIL 1873. Bosporos. *Magyar Nyelvőr* 2: 447.
- ŠTRELJ, KARL 1904. *Zur slavischen Lehnwörterkunde*. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-historische Klasse. Band L. Wien.
- SZAKÁCS TUD. = Szakács Tudomány. Írta az erdélyi fejedelem főszakácsmestere a XVI. század vége felé. In: RADVÁNSZKY BÉLA 1893. *Régi magyar szakácskönyvek* 1. Athenaeum, Budapest. 7–252.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TOLDY LÁSZLÓ közread. 1881. XVII. századi szakácskönyv. TörtTár. 3. sorozat, 4. kötet: 569–581.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nyutud.hu/index.html> (2023. 02. 20.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

On the history of the old food name *bospor(os)*

A sauce called *bospor* or *bosporos* was one of the favourite dishes of old Hungarian cuisine. The word, which is almost extinct today, has been attested in this language since the 16th century, and the study presents numerous sources in which it appears. In its first occurrences, it is mostly found as *borspor* or *borsporos*, so it is likely that it originated from this word combination ('pepper' + 'powder(ed)'), and that the later forms *bosporos*, *bocsporos* and then, due to folk etymology, *bocskoros* 'having sandals on', came into existence as a result of phonetic changes. Although several authors doubt this etymology, their arguments are not convincing enough, therefore the paper argues that the current explanation of the origin of this food name should be accepted until more serious refutation is found. On the other hand, the author does not consider the solutions of contemporary Hungarian dictionaries regarding the lemmatization of these word forms to be very fortunate.

Keywords: old food names, etymology, phonetic change, semantic change.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Régi és új etimológiák

1. Tanulmányom első részében néhány korábbi etimológiai tárgyú írásomhoz szeretnék újabb adatokkal szolgálni. A korábbi munkáimban előadottak azóta is foglalkoztatnak, mivel döntően ismeretlen, bizonytalan eredetű szavak etimológiai hátteréhez kívántam hozzájárulni. Az eltelt időben továbbra is kerestem a korábbi felvetéseimhez olyan adatokat, amelyek azok bizonyosságát megtámogathatják. Ezek változatos módokon bővítik a korábbi gondolataimat. Szakirodalmi utalással a korábbi munka lényegi összefoglalásait mutatom be. Ennek során nem térek ki minden részletre, csak olyanokra, amelyeket bővebb adatokkal, új adatok felől másként kezelve tudok kibővíteni megtámogatni. Végül két olyan szó történeti adatait vizsgálom, amelyek korábbi tanulmányaimban nem szerepeltek.

2. **Bagoly.** Egy felvetést követve, mely a *bogár* szót a *búg* igéből eredezteti, e madár nevét is a *búg* ige alakváltozatából való származéknak gondoltam. A névadás alapját tehát a kiadott hang képzete adhatja (NÉMETH 2017, 2019). Megtámogatható e névadási motiváció az etimológiai vizsgálatban a magyar szótárirodalom néhány korai termékének adataival, amelyek e háttérre világosan utalnak. A latin *Bubo* magyarul *Ordito madar* vagy *bagoly*, az *Vlula* magyar megfelelője *Bőgető madar* SZIKSZAI FABRICIUS 1593-as szótárában (RMK. I. 269: 64). A madár neve a latinban is hangutánzó eredetű lehet, vö. *vlulatus* – *Orditas*, *vlula* – *Bagoly* már Calpeniusnál 1585-ben (MELICH 1912: 331). Sőt még korábbra is visszamehetünk e szóalakok felbukkanását kutatva. MURMELIUS 1533-as szójegyzékében a *Buba* magyarul *Ordeito madar*, az *Vlula* pedig *Bűgheto* [sic] *madar* (SZAMOTA 1895: 16). A jövőre vonatkozóan érdemes lehet megvizsgálni, hogy a szótárak készítésekor a magyar adatok latinból való szoros fordítás útján jöttek-e létre, vagy a szerkesztők az általuk ismert saját nyelvjárási megfelelőiket illesztették a könyvekbe.

Úgy vélem, mivel a madár neve előfordul *o*-val is a régi (1389: *Bogul*, TESz. 1: 217) és a nyelvjárási (MNYA. 1011., ÚMTsz. 1: 304) adatok között, ezek létrejöhetnek *ú > (> u) o* változással. Az eredeti szótó a lexikalizáció során elveszíthette etimológiai átláthatóságát, ezért a nyíltabb (*o > a*) tőhangzót tartalmazó származék az igétől elszakadva önálló szóként terjedhetett el. Onomatopoeitikus eredetű állatnevek között megtalálható, hogy *a*, *o* és *u* is előfordul a töben, függetlenül az alapige eredeti magánhangzójától – a hangutánzó háttér miatt a szabályostól eltérő fejlődés is lehetséges, valamint a kétszeres nyíltabbá válás lehetősége is adott. Esetleg valóban lehetett a *búg* igének *bog* (vö. *bong*) alakváltozata. A *búg* igetökhöz hasonló zárt szótagú tőhangzó hiánya feltűnő, de az ettől elszakadó származékokban a lexikalizálódás miatt kevésbé lehet szerepe a *bagoly* eredetének vizsgálatakor.

3. Or- Az *or(r)* szó lehetséges oldalági etimológiai kapcsolatainak áttekintése közben a rokonnyelvi adatokat is figyelembe véve igyekeztem történeti szemantikai alapon megközelíteni a szócsaládot. Az *orr* finnugor eredetű szavunk lehet, a feltett FU **were* (*wōre*) alatt a magyar *orr* adatát kérdőjellel kiegészítve találjuk az UEW.-ben (№ 1144). A rokon nyelvi megfelelők között van példa 'erdő' jelentésű szóra is (NÉMETH 2020).

Az antropocentrikus kép miatt az emberi testrészek és a természeti képződmények nevei közti hasonlóság alapján metaforikus átvitel lehetséges. Efféle nevek mértékek és viszonyok megnevezésére is alkalmasak (SIPŐCZ 2003: 364). Az eredetileg magasságot kifejező *or* szóra visszavezethető az *arány* ~ *irány* viszonyt kifejező szavakhoz hasonlóan jöhetett létre a *hëgyëtte* 'förlötte' (ZOLNAI 1901: 281) típusú szócsoport is. Amikor az *or*-hoz kapcsolhatónak véltem az *árnyék* szót mint lehetséges származékot, egyrészt a szócsalád alapját adó térszínforma megnevezése mint lehetséges mérték, másrészt a szó a hasonlóságot kifejező jelentésárnyalata állt döntésem mögött.

Az etimológiai szótárak a 'hegy' jelentést tartják eredetibbnek. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a kognitív sémák alapján a jelentésviszonyok kevésbé egyértelműen tisztázhatók. Előfordul ugyanis, hogy a hegy és az erdő neve megkülönböztetés nélkül használatos, egyetlen névalak jelenti mindkettőt: a hegyet és a rajta lévő erdőt is a rész–egész viszony alapján (RESZEGI 2012: 64). A TESz. (2: 1094) és az EWUng. (1070) megemlíti, hogy az első jelentést a többé-kevésbé elszigetelődött származékok szorították háttérbe. MÉSZÖLY szerint az *orozat*, *oromzat* és az *orom* jelentése azonos (MÉSZÖLY 1929: 329).

A folytatásban Fejér megye néhány 18., 19. és 20. századból adathozható mikrotoponimáját idézem (MOENICH 1910: 424; NAGY 1972; Kataszteri térkép; Kéziratok gyűjtés). Az adatok a Magyar Nemzeti Helynévtár Programban való munka során kerültek a figyelmem középpontjába. Ezek a földrajzi nevek kiegészíthetik a fenti tanulmányban idézett alaktani és szemantikai megfigyeléseket. A megyében olykor egy szinkrón metzeten belül több alakváltozat is megfigyelhető, ezért nyelvjárástörténeti és nyelvföldrajzi megfigyelésekre alkalmasak.

1. táblázat

Az *or(r)* és származékai régi földrajzi nevekben (Fejér megye)

Település	Évszám	Névadat
Bicske	1825	Lófigató [tisztás domb] <i>orránál</i>

Ercsi	1743	Szikily nevü völgyben lévő <i>orumzat</i>
	1743	<i>orumzatt</i> vagy is Szikili Berdo
	1765	Völgyben lévő <i>orumzat</i> másként Szikili Berdo
Füle	1767	Somló Hegynek keleti <i>orában</i>
Ivácsa	1727	Szaika/Saika völgynek all szélrül való <i>orozattyán</i>
Székesfehérvár	1758	hegy <i>orozattyán</i> tetczetős kettős Halomnak tartván
Pátka	1840, 1850	Saági hegy <i>orra</i>
Vereb	1884	Hörcsög <i>orrai</i> felső nagy/kis rész
	1937	Hörcsög <i>orra</i>
Bodmér	1973	<i>Ormos</i> dülő

Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az *orr* e vidéken eredeti jelentéséből nem szorult ki teljesen, valamint azt is, hogy az *orr*, *orom*, *orumzat* és *orozat* nem minden esetben szinonimái egymásnak. Előkerül még az eredeti, gemináció előtti *or* alakváltozat is. A jelentések az alábbiak alapján oszlanak meg.

Az *orr* kifejezetten 'csúcs, tető' jelentésű két helyen (Bicske, Pátka). A székesfehérvári *orozat*-hoz inkább 'elnyúló kiemelkedés, gerinc' jelentés lehet társítható. Az általános 'kiemelkedés' (e vidéken a *hegy* nem földrajzi szakszóként értendő, a régió nyelvjárása MÉSZÖLY megfigyeléseit támasztja alá) jelentése is megvan az *orr*-nak (Vereb). Az *orozat* (Ivácsa) és az *orumzat* (Ercsi) 'völgyfal' jelentésben szinonimák. Fülén az *or* szónak 'elnyúló kiemelkedés egy része' jelentését következtethetjük ki.

4. Gyula. A méltóságnév etimológiája már mesterszakos hallgató korom óta foglalkoztat. Egy egyetemi tudományos pályázat pozitív kritikái bírálata után egy konferencián mutattam be a szófejtési kísérletemet. A konferencia anyaga lektorált tanulmánykötetében jelent meg. A tanulmányom nagyon röviden az alábbiakban foglalható össze.

A *gyula* méltóságnév azután került figyelmembe, miután feltűnt, hogy az etimológiai szótárak ítélete megváltozott a szó eredetét illetően: a TESz.-ben biztos etimológiájú török szó, az EWUng.-ban valószínű jövevényszó, a WOT.-ban már bizonytalan eredetű szóként tartják számon. Emiatt vizsgáltam meg, hogy lehet-e belső eredetű vagy rokonnyelvi háttere. A FU **éðlk*-, **éðlk*- 'fénylik, csillog, ragyog' és az ugor kori **čitts*- 'süt, fénylik, világít' szóban véltem felfedezni a *gyula* lehetséges hátterét, amely folyamatos melléknévi igenévtől elkülönült névszónak tartható. Az *-l* és a *-t* végződés analogikusan kapcsolhatta az alakokat hasonló felépítésű igékhez. A szó eleji *cs-* : *gy-* megoszlás kapcsán vettem fel, hogy mivel a *gy* előzménye ekkor **džs* lehetett, így talán egyes nyelvjárásokban ennek rendszerbeli párja, a **c's* is meglehetett. Olyan viszonyt képzeltem el, amely hasonló eloszlást mutat, mint ami a szókezdő *ty-* és *ly-* fonémák esetében megfigyelhető: lényegében néhány szóra korlátozódik csupán. Ilyen lehet a *gyűr* ~ *csűr* 'csavar, sodor', a hangutánzó mivolta miatt kevésbé bizonyosan a *cshol* ~ *csihol* ~ R. *gyoht* 'tüzet gyújt'. A török hatás a gondolatomban csak annyiban jelentkezik, hogy a belső rendszerkapcsolaton kívül esetleg a nyugati ótörök nyelvváltozatok éppen változó formái (WOT. 1150) is megtámogathatták egyes magyar nyelvváltozatokban a szókezdő *cs-* fonémát.

Kitérve a névadás mögötti motivációra és a lehetséges szemantikai háttérre, lényeges megemlítenem, hogy BÁRCZI szerint a méltóságnévből a magyarban jött létre a belső keletkezésű *Gyula* személynév (BÁRCZI 1958/2001: 131). A személynév → méltóságnév, és a méltóságnév → személynév átvitel egyaránt elképzelhető. Régi személynévek vizsgálatakor különösen fontos körülmény, hogy egy egyén egyszerre több nevet is visel élete során, illetve más-más néven neveztetett meg a társadalmi helyzetének különféle összetevői alapján (HAJDÚ 2003: 348–353). Ugyanakkor e tanulmányomban a személynévvél nem, csak a méltóságnév kérdéseivel foglalkoztam.

A tanulmányom megállapításait így értékelte a történész B. SZABÓ JÁNOS és SUDÁR BALÁZS: „A közelmúltban Németh Dániel állt elő egy török és egy finnugor nyelvi háttérre épített, a történeti adatoktól azonban elrugaszkodó, erősen hipotetikus etimológiai javaslattal.” (B. SZABÓ–SUDÁR 2021: 186). Sajnos a társtudomány felől érkező bírálatban a szerzők nem részletezik, hogy a „történeti adat” hogyan értelmezendő, és hogy az „erősen hipotetikus”-ság miként is értendő. Bővebb kifejtés és nyelvtudományi érvek híján visszatérek néhány kiegészítéssel az általam javasolt etimológiához.

Az egyes tudományok adatai már önmagukban is változatosak lehetnek, de a nyelv-történeti források – a saját adalékaikkal együtt – szintén sokfélék (l. BENKŐ 1967: 41–42). Nem várható el minden történeti szövegtől, hogy beszámoljon a benne szereplő szavak etimológiájáról. Ha mégis tartalmaz ilyen megállapításokat, akkor is szükséges a kutatói vizsgálat. A tudomány lényegéhez sok területen hozzátartozik a hipotetikusság; a (rég) múltat vizsgáló diszciplínák, így természetesen maga a történettudomány is, gyakran támaszkodnak hipotézisekre – ha jól értelmezem a bírálói szóhasználat mögötti szándékot.

A szócsoport abszolút töveként általam meghatározott **čβ*- vagy **čǔ*- analógiák alapján elképzelhető. A szóvégen *-l* és *-t* váltakozást mutató igék (*sül* : *süt*, *hűl* : *hűt* stb.) egy részén inetimologikusan is megjelenhetett (NYIRKOS 1987: 43, 133) a képzőszerű végződés annak következtében, hogy az ősmagyar kor végére az igék kötelezően mássalhangzóra és képzőre végződtek (KISS 1972). A FU **čβlk3-*, **čǔlk3-* (UEW. № 84) > ősm. *csil-* és az Ug **čitt3-* (UEW. № 1744) > ősm. *süt* valós alapot nyújthat efféle analogikus változásokra, ahogy az UEW. szerkesztői a *sül* létrejöttékor is ehhez a gondolathoz nyúlnak. Szerintem a *csil-* szótóból a *sül* belső nyelvi változatokból önállóvá váló forma is lehet.

A szókezdő *cs-* : *s-* kapcsán a *csékély* : *sekély*, *csillag* : *sajog* stb. viszony régóta ismert, kiegészíthető a *csillog* : *sillog* (ÚMTsz. 1: 837) adattal is, a mögötte álló megoszlás a török jövevényszavak előtt meglehetett (KÖVESI 1972: 68). De a török átvételek is részt vehettek benne (BÁRCZI 1947: 82–83; BENKŐ 1957: 68; KÖVESI 1972: 61–64; HAJDÚ 1973: 102–106; BERECZKI 2003: 73–75; HONTI 2017: 177–178). Tehát ez kronológiai szempontból jelenthet adalékot egyes szavak kapcsán.

A veláris *j* változásai többféle rendszerkapcsolatot sejtetnek, melyek változásai az ősmagyar kor végétől a korai ómagyarig zajlottak. Egyrészt palatalizációt: *j* > *i*, illetve a labializációs tendenciába illeszkedett: *i* > *u* (esetleg már korábban *j* > *u*). Másrészt az *j* ~ *á* az ősmagyarban lehetséges, az ómagyarban *á* > *o* > *u*, *á* > *a* sor is felállítható (GOMBOCZ 1920: 5; BÁRCZI 1950: 228, 1958: 33; E. ABÁFFY 2003a: 123–125, 2003b: 323–331).

Ha a szintén említett ritkább palatális szókezdők analógiájára tekintünk, akkor a *lyuk* : *lik*, *tyúk* : *tik* párhuzam alapján azt sejtethetjük, hogy a feltett **čs-* > *cs-* ~ **čs-* > *džs-* > *gy-* szintén így oszlik meg. Tehát az illabiális előtt nem palatális hangzót: *csillog*, a labiális magánhangzó előtt a palatális mássalhangzót találjuk: *gyula*. Ezt a mintát erősítik a feltett

cs : gy nyelvjárási megoszlásba sorolható további adatok is: *csipet* ~ *gyüpet* (ÚMTsz. 2: 770), *csillapodik* ~ *gyaluszik* ' <időjárás> enyhül', *gyaludik* ' <fájdalom> enyhül' (ÚMTsz. 2: 727, 728). A *csűr(-csavar)* ~ *gyűr* viselkedése e szempontból atipikusnak tekinthető, de létezik ennek is *gy-s* párja, vö. *gyűr-gyavar* (ÚMTsz. 2: 771). A *csűr* kirívó esetét a vele talán kapcsolatba hozható illabiális *cserdít*, ? *csévlő* 'csörölő' stb. szavakkal lehetne magyarázni, amelyre aztán a *gyűr-gyavar* alakilag hatott.

Úgy vélem, hogy a *gyula* méltóságnév mögötti névadási motiváció végső soron egy szerte a világon megfigyelt és adatolt vallástörténeti jelenségen alapul. A szóban forgó képzet arra épít, hogy bizonyos nagy hatalmú személyek a vallási erőt hő formájában tapasztalják meg, ami a környezet számára kártékony és ártó is lehet (FRAZER 2001: 140–143). Azonban a szent hatalom égető erejét nemcsak a vallási vezetők élhetik meg, hanem katonai beavatások által is elérhető. A fény, hő és a belső tűz összekapcsolása a hatalommal univerzálisnak tekinthető (ELIADE 2006: 216–221). Szerintem lényegében az európai keresztény kultúrában megjelenő dicsfény is ehhez a jelenséghez köthető. De ismeretes a sztyeppéről is, Attila korában Priskos rhétor tudósításából ismerjük, hogy Kudirakhos ekként válaszol Attila meghívására PATAY-HORVÁTH fordításában (2014: 23): „Mert még ha a Nap tányérjába sem nézhetünk merően, hogyan nézhetne valaki baj nélkül a legnagyobb istenre?”.

Megtalálható e képzet a legközelebbi nyelvrokonainknál is. Az istenségek megnevezésekor gyakran fordul elő a *fényes* jelző. Alsólozvai területről való istenidéző rigmusból: „Fényes Tárém apám vagy” (MUNKÁCSI 1910: 489). A manysi és hanti területeken egyaránt a sámán révületét az a meleg szellő okozza, ami a bálványszellem mozgását, megjelenését kíséri. Révületbe esésekor isten vagy a bálvány heve szállja meg, isten vagy a bálvány hőt bocsátott rá (MUNKÁCSI 1910: 381).

B. SZABÓ és SUDÁR szerint a magyar főhatalom birtokosának megnevezése (a *Dzslh* nevű kndh) nem lelhető fel a török sztyepei világ más nyelveiben (B. SZABÓ–SUDÁR 2014: 196–197). Nem lehetetlen, hogy a magyarság is ismerte ezt a vallási jelenséget, és az ilyen hőt birtokló személyt nevezte meg a szerintem belső eredetű *gyula* szóval. A sztyeppén Priskos rhétor művéből látjuk, hogy a vallási jelenség már létezett ekkoriban. Az efféle hő megnevezése a jógában *kundalini* (ELIADE 2006: 217). Úgy vélem, jó nyomon jár B. SZABÓ és SUDÁR, amikor az iráni *kund* szóhoz fordulnak (B. SZABÓ–SUDÁR 2014: 191). ROSSI javaslata szerint a közép- és újperzsa *kundāg* 'fortune-teller, sorcerer' visszavezethető **kōnd-/kōnd-* formára (ROSSI 2015: 355). Az ősmagyar korban az iráni nyelvekkel való érintkezés ismert és megelőzte (HARMATTA 1997: 71) a törökségi nyelvekkel való érintkezést (RÓNA-TAS 1997: 50). Ennek alapján legkésőbb a középső ősmagyar korban lehetséges, hogy a **kōnd-/kōnd-* szó valamely származéka vagy a *kundāg* a középperzsból átkerüljön, majd az ősmagyarban méltóságnév legyen. A *gyula* magyar nyelv saját belső keletkezésű szava lehet egy elterjedt vallási jelenségnek, talán ezért is hiányozhat a sztyepei népeknél. A jövőben meg kellene vizsgálni, hogy a *kndh* tükörfordítása lehet-e a *dzslh*, vagyis egy idegen elem magyar megfelelőjéről lehet-e szó.

5. Buz- és búsz. Végül egy nyelvöldrajzi vizsgálattal kiegészített történeti-etimológiai elemzést mutatok be. A *buz-* szótó a *buzdít*, *buzgó* stb. abszolút töveként ismert, a *búsz* egy ótörök jövevényszó. Az előbbi esetében feltételezhető alaki hasonlóság a toldalékolt formák és az így kialakított jelentés kapcsán a *forró* : *forgó* : *forog* szavakkal

(**buzó* : *buzgó* : *buzog*), de figyelmet érdemel a *forró* geminált mássalhangzójához hasonló *buzzog* is (ÚMTsz. 1: 649). A szóalakok létrejöttéhez alaktani adalékokként I. D. BARTHA 1991: 88–89; A. JÁSZÓ 1991: 321–327.

A **buzó* alak azonban valóságossá is válhat. Egy modern kori előfordulására a szakirodalom böngészése közben bukkantam BÖRÖCZ könyvében: „buzó hívénel” (BÖRÖCZ 1911: 186). Azt nem lehet kizárni, hogy e helyen sajtóhibával van dolgunk. Más történeti adata előttem eddig nem ismert. Meg kellene vizsgálni, hogy nyelvjárási alakot emelhet-e be BÖRÖCZ a köznyelvbe, esetleg tudálékos szóalkotásának terméke lehet a szó.

A MÁTYÁS FLÓRIÁN által felvetett R. *buz* ’hőség’ (N. *busz*, *búz*) jelentéstani oldalón is további vizsgálatra adhat okot. MÁTYÁS az Érdy- és a Döbrentei-kódexből idézett példát (utóbbit I. a folytatásban), mindkettő kapcsán kiemeli, hogy ezek konkrét, vagyis nem elvont jelentések. Szerinte e szó a *buzog*, *buzdít* stb. szavak tövével azonos (MÁTYÁS 1865: 205–206). Ettől eltérően ma a *búsz* címszó alatt ’rekkenő hőség, fojtó levegő’ és ’gőz’ jelentésben találhatók az adatok az etimológiai szótárakban (EtSz. 1: 580, TESz. 1: 394, EWUng. 150). Az etimológiai szótárak MÁTYÁS összekapcsolását elvetik, helyette egyöntetűen az ótörök eredetet vallják (I. még WOT. 1: 185–186). A WOT. a TESz.-ben kifejezett szemantikai nehézségek ellenére még a *bosszú*, *bosszant* szavakat is e szócsaládhoz köti.

Érdekes, hogy ezzel szemben a NySz.-ban mindössze csak két 16. századi nyomtatványból van a *búz* ’vapor, nebula; dampf, dunst’ jelentéssel felvett címszóra példa. Az első 1565-ből: *Ústókós cyllagok es fakliak nag lidérczek, acki alá esik az égből mint ég cyllag, azis a föld buzzabol leszen*; a második 1589-ből való: *A száraz gőz, párából, búzból és füstelgésből, ki az földből megyen fel* (sic!)¹ (NySz. 1: 327–328). Ezek közül az első adat értelmezése még a segítő szövegkörnyezet ellenére is nehézségekbe ütközik, egyaránt lehet ’gőz, pára’ és ’hő, meleg levegő’ jelentése. További segítségünkre lehetnek az értelmezésben a mai nyelvjárási adatok babonákkal összefüggő jelentései. A második viszont egyértelműen ’gőz’ jelentésű. Ekkor viszont talán a [búsz] ejtés lehet valószínű.

A nyelvjárási adatok kizárólag Tolna és Baranya területéről valók, főnévi vonatkozásban a hiedelemvilághoz kötődnek: ’<lidérczel kapcs.> földpára, kigőzölgés, mocsárgáz’. Melléknévi jelentésben a *búsz/bús meleg* a ’vihár előtti rekkenő hőség’ jelentkezik, de a *búsz szagú széna* kifejezésben ’füledt, erjedt’ jelentésben is él (ÚMTsz. 1: 641).

Regionális szótárakban a tágabb dél-dunántúli környezetből is adatható a *búz* ~ *búsz* ’füledt, nehéz, gázos levegő’ (OrmSz. 60) és *buszonyóu* ’füledt (meleg)’ (SzlavSz. 65). A NMTsz. (109) szétválasztja a(z) egyébként vélhetően egymással összefüggő két jelentést: *búsz*¹ 1. ’fojtó levegő, gőz’, 2. ’rekkenő hőség’ és *búsz*² 1. ’füledt, nehéz <szag, levegő>’, 2. alattomos; sunyi’.

Utóbbi melléknévhez hasonlóan talán a *búsz* alapszó igei származéka a *buszamodik*, *búszámodik* ’nekiheví, fölfortyan’ szó (ÚMTsz. 1: 641). Véleményem szerint az alak hasonlóság ellenére sem kapcsolódhat közvetlenül a NySz. *buszma* ’stolidus, ineptus; tölpelhaft, ungeschickt’ személyre vonatkoztatott szava, valamint a „tsúfoló értelmetlen szók” közül a *buszmáta* (NySz. 1: 327) vagy a *buszmó* ’buta, bárgyú’ (ÚMTsz. 1: 641)

¹ A NySz. minden erénye ellenére sem képes maradéktalanul betölteni a funkcióját. Találom fogalmaz KISS LAJOS: „Voltaképpen minden adata ellenőrzésre szorulna, de ezt szinte lehetetlen volna végrehajtani.” (1994: 395). E helyen is – a korabeli gyakorlat szerint – modernizált átírást látunk. (Az idézett forrást maga az egyik szerkesztő, SIMONYI ZSIGMOND dolgozta fel...)

a szócsaládhoz. L. még a *boszmók* 'csendes, kissé mulya, élheterlen <személy>' jelentésű nyelvjárási szót (ÜMTsz. 1: 567).

Az alábbi részlet mégis MÁTYÁS véleményének megfontolására sarkall: *kerlek teged en nemes azzonyom | zjz maria hogÿ olchad meg en | bennem az gÿvlevseget haragos | sagot keulseget Iregÿsegeth fesuenseget morgodast ragalmas | sagot es mjnden buzgo buzÿasa | nak eiv gÿvkeret auagÿ allathÿat* (Peer-kódex 366). Sajnos az etimológiai szótárak nem segítenek, ez az adat nem fordul elő bennük. De külön öröm, hogy a *buzgó* jelző is előfordul a részletben, csakhogy az utána álló szóalak értelmezése nehézkes. A *z* jelölhetne *sz*-t, amellyel a *búsz* szóhoz köthető lenne. Ellene szól, hogy a *zj* jelölés tipikusan a hosszú *zz* helyett (általában felszólító módban) szokásos jelölés, így inkább [buzjásának] vagy [buzzásának] olvasat támogatandó.

Kétségtelen, hogy valamiféle negatív jelentésű szó, hiszen fohászzkodó feloldozást kér érte Szűz Máriától, és hasonló negatív érzelmek (amelyek bűnnek számítottak a kor felfogásában) körül szerepel: *gyűlölség, haragosság, kevélység, irigység, fõsvénység, morgódás, rágalmasság* – amelyek HŐ képzetével függnek össze és eloltást kívánnak. A *buzgó* *buzzás* jelentése véleményem szerint 'heves indulat', 'érzelmi fellángolás', esetleg 'hirtelen felindulás'. Ezt erősíti még az Érsekújvári kódex egy helye is, ráadásul első szótagjában nyiltabb magánhangzóval: *erdegi goythozasokthwl es bozdwlásokthwl* (NySz. 1: 329). Vagyis a Peer-kódexben a *buzgó* *buzzás* egy figura etymologica lenne, ahol a *buzgó*-ban szintén látható lenne a *buz*-tő.

A Döbrentei-kódex 508. lapjának értelmezése kevésbé egyértelmű: *es felsegnek ereie arnékoz ne | ked · azaz meg hyveit teged · zent leleknek arné | kaban hogÿ foganasnak kivanatos bvziaban ne rettenÿ*. Érdeemes lehet a jövőben megvizsgálni, hogy a Döbrentei-kódex e részlete milyen kapcsolatban áll a máshol kimutatható ún. Huszita biblia-féle szövegahagyománnyal. Lehetséges ugyanis, hogy a dél-dunántúli vidékről kiinduló alapszöveg hatása fedezhető fel e szó használatakor (a pro és kontra érvelés szakirodalmi tételeihez l. HAADER 2019: 143). Ennek tükrében mégis érdemes lehet a *buz* szó „aktáját újra megnyitni”, de a kérdéseket csak tovább vizsgálatok tisztázhatják. Egyelőre csak felvétéseket tudok megfogalmazni.

Ezért az egykor önállóan is létező *buz*-t leválasztanám a *búsz*-tól, amely területi kötöttségére való tekintettel valószínűleg sosem érte el a köznyelvi szintet és megmaradt tájszónak, sőt talán nem is honfoglalás előtti, hanem éppen e vidékre költözõ besenyõktõl (KNEZSA 1938: 436, ÁCS 1984: 33, PÁLÓCZI HORVÁTH 1989: 26, GYÖRFFY 1990: 136–153) kerülhetett be a helyi magyar nyelvjáráásokba.

Azt javaslom, hogy a *búsz* szót tartsuk meg ötöröknek, de jelentését szükítsük le 'pára, gõz, felhõs ég, nehéz, fülledt levegõ' jelentésre, és tegyünk fel mellé egy magyar *buz* szót 'heves érzelem, indulat' jelentésben. Ugyanakkor a két szócsalád alaki és jelentéstani egymásra hatása nem lehetetlen, de vitatható: a *buz*-származékai fõleg átvitt értelmûek, míg a *búsz*-hoz köthetõk szinte csak konkrét jelentésben állnak.

6. Összefoglalás. A tanulmányban három korábbi etimológiai ötletemhez füztem további magyarázatokat, illetve két újabb szó történetéhez nyújtottam adatokat. A *bagoly* madárnév etimológiájához a névadás alapjául szolgáló hangadás képzetének idegen nyelvi mintája lehet párhuzam. Emellett a jelzõs szintagmával körülírt magyar megoldás is tanulságos a *bagoly* hangutánzó eredete okán.

Az *orr* szó néhány származékához alaktani és nyelvjárástani megoszlás alapján tettem észrevételeket. A néhány régi helynévi adatból kiolvasható dialektológiai szemantikai magyarázat alapján megmutatkozott, hogy az *orr*, *orom*, *oromzat* és *orozat* nem minden változatban tekinthető szinonimának.

A *gyula* méltóságnévhez mind alaktani, mind szemantikai adalékokat hoztam. A névadás mögött egy univerzálisnak tekinthető vallási jelenség állhat: a (katonai vagy vallási) hatalommal járó belső tüzet a viselője és környezete hő és fény formájában tapasztalja meg. Ennek a sztyepei környezetből is ismert történeti adata. Alaktani szempontból az általam felvetett ősmagyar kori **cš-* > *cs-* ~ **cš-* > **džs-* > *gy-* nyelvjárási váltakozásra hoztam további adatokat. Ezekből felismerhető, hogy a palatális mássalhangzós szókezdő mássalhangzót labiális magánhangzó követi, a hasonlóan ritka szókezdő palatális mássalhangzós (*tik* : *tyúk*, *lik* : *lyuk*) szavakhoz hasonlóan.

Végül két olyan szót vizsgáltam, amelyeknek etimológiája nem minden részletében egységes megítélésű. A *búsz* szó alá sorolták be a szótárak a ma már fiktívvé vált *buz*-többlől való adatokat. Csakhogy a történetiségben még önállóan is megtalálható a szó, de olyan származékát is idéztem a Peer-kódexből, amelyet a szótárak nem ismernek. Ezenkívül a *búsz* inkább honfoglalás utáni török jövevényszónak tűnik a korlátozott földrajzi elterjedtségével. A *buz* és *búsz* között jelentéstani eltérések is megfigyelhetők, de később a két szó keveredhetett a beszélők tudatában az alaki hasonlóság miatt.

Kulcsszók: etimológia, jelentéstan, történeti dialektológia, kódexek, ős- és ómagyar nyelv.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003a. Hangtörténet [Az ősmagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003b. Hangtörténet [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA közread. 1995. *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ÁCS ZOLTÁN 1984. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 44: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1950. A magyar hangtörténet tárgyköréből: A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *j*. *Magyar Nyelv* 46: 223–230.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–104.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia vizsgálatához. In: TELEGDY ZSIGMOND szerk., *Általános nyelvészeti tanulmányok 5*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BÖRÖCZ MARCELL 1911. *Ferencesek a középkori magyar irodalomban*. Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Pécs.

- ELIADE, MIRCEA 2006. *Mítoszok, álmok és misztériumok*. Cartaphilius Kiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS szerk. *Magyar etymologiai szótár*. I–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FRAZER, JAMES G. 2001. *Az aranyág*. Osiris Kiadó, Budapest. [2. javított kiadás].
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk. 2019. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–157.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1973. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS 1997. Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet – A honfoglalásról sok szemmel 3*. Balassi Kiadó, Budapest. 71–83.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA – OSZKÓ BEATRIX kiad., 2000. *Peer-kódex. A nyelvmélék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 25. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kataszteri térkép = <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2027652.0571588702%2C5958522.610666442%2C2121516.7278930666%2C5991237.658772497> (2022. 09. 24.)
- Kéziratok gyűjtés = *Fejér megye földrajzi neveinek gyűjtőivei 1970–1980*. Fejér Vármegyei Levéltár, jelzete: XV. (Aprónyomtatványok) 62.
- KISS JENŐ 1972. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 299–333.
- KISS JENŐ 2011/2014. A nyelvi változás elméletének néhány kérdéséhez. In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő*. 1–2. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 62–68.
- KISS LAJOS 1994. Nyelvtörténeti szótáraink típusai. *Magyar Nyelv* 90: 392–400.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 365–472.
- A. KÖVESI MAGDA 1972. Az ősmagyar sz-ező és s (> cs)-zö nyelvjáráások kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 18: 61–74.
- MÁTYÁS FLÓRIÁN 1865. Magyar nyelvrítkaságok. *Nyelvtudományi Közlemények* 4: 188–208.
- MELICH JÁNOS saj. alá rend. 1912. *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1912.
- MÉSZÖLY GEDEON 1929. Magyar orr ~ vogul ur. *Magyar Nyelv* 25: 328–331.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977.
- MOENICH KÁROLY 1910. Székes-Fehérvár városa levéltárából. *Magyar Nyelv* 6: 423–424.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1910. *Vogul népköltési gyűjtemény* II. Második füzet. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- NAGY LAJOS 1972. Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 6: 227–311.
- NÉMETH DÁNIEL 2016. Adalékok a *gyula* méltóságnév etimológiájához. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KÓCSIS RÉKA szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 2*. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásából készült tanulmánykötet. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 99–107.
- NÉMETH DÁNIEL 2017. A *bagoly* és társai. *Magyar Nyelv* 113: 356–357.
- NÉMETH DÁNIEL 2019. Újra a *bagoly*-ról. *Magyar Nyelv* 115: 212–218.
- NMTsz. = *Nagy magyar tájszótár. 55000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata*. Főszerk. KISS GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1989. *Besenyők, kunok, jászok*. Corvina Kiadó, Budapest.
- PATAY-HORVÁTH ANDRÁS ford. 2014. *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. Attraktor, Máriabesnyő.
- RESZEGI KATALIN 2012. Jelentésbővülés a helynevek körében. *Helynévtörténeti tanulmányok* 7: 61–68.
- RMK. I. 269 = SZIKSZAI FABRICIUS BALÁZS 1593. *Nomenclatura seu dictionarium Latino Ungaricum per clarissimum virum d. Basilium Fabricium Szikszavianum*. Ioannes Czaktornyaj, Debrecen.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel* 3. Balassi Kiadó, Budapest. 49–60.
- ROSSI, ADRIANO V. 2015. Once Again on Iranian **kund*. In: BLÄSING, UWE – ARAKELOVA, VICTORIA – WEINREICH, MATTHIAS ed., *Studies on the Iran and the Caucasus*. Brill, Leiden–Boston. 351–364.
- SIPŐCZ KATALIN 2003. Testrésznevek grammatikalizálódása a vogulban. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 363–370.
- B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS 2021. Kende vagy gyula volt-e Árpád? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig. In: B. SZABÓ JÁNOS – SUDÁR BALÁZS. *Az Árpád-ház nyomában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Budapest. 163–197.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. *A Murelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XVI/7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SzlavSz. = *Szlavóniai (kórógyi) szótár*. PENAVIN OLGA. Nap Kiadó, [Szeged?], 2000.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- UEW. = Rédei, Károly Hrsg. 1986–1989. *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Online változata: <http://www.uralonet.nytud.hu>
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2011.
- WOT. = *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011.

Old and new etymologies

In this paper I have added further explanations to three of my earlier etymological ideas and provided data for the history of two additional words. To the etymology of Hungarian *bagoly* 'owl' a foreign language pattern may be a parallel, both based on onomatopoeia. Old toponyms based on *orom*, *oromzat* and *orozat* (all roughly: 'gable, embattlement, frontispiece'), derived from the word *orr* 'nose', suggest that they are not synonymous in all variants. Behind the Ancient Hungarian dignitary name *gyula*, there may be a phenomenon that can be considered universal: (military or religious) power was experienced both by the holder and by other people in the form of heat and light. Although *bűsz* 'mist, steam, cloudy sky' and *buz* 'intense emotion' are two words of similar form and meaning, and therefore may have been confused in the minds of speakers, I consider them to be two separate words because of their meanings provided in old codices.

Keywords: etymology, semantics, historical dialectology, codices, Ancient Hungarian, Old Hungarian.

NÉMETH DÁNIEL
Debreceni Egyetem

ÉLŐNYELV

Kárpátaljai magyarok nyelvi tapasztalatai Magyarországon

1. Bevezetés. A 2014 óta tartó kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus a 2022. február 24-én kirobbant orosz–ukrán háborúban csúcsondott ki, melynek nyomán több millió ukrán állampolgár döntött az ország elhagyása mellett. A harci cselekményekkel együtt járó létfenyegetettség, a 18–60 év közötti férfiak általános mozgósítása és gazdasági visszaesés, továbbá a kisebbségeket kedvezőtlenül érintő ukrán nyelv- és oktatáspolitikai döntések (ezekről l. CSERNICKÓ 2022a, 2022b) miatt a háború kitörése után ismét jelentős mértékben nőtt a szülőföldjüket hátrahagyó kárpátaljai magyarok száma (a kárpátaljai magyarok korábbi migrációs folyamatairól l. TÁTRAI et al. 2020: 30; KARÁCSONYI–KINCSES 2020: 309–310), akik zömében Magyarországon találtak ideiglenes vagy végleges menedékre.

A 2022 februárja óta Magyarországra érkezett több ezer kárpátaljai magyar nemcsak szülőföldjét hagyta hátra, hanem egy új, a megszokottól kisebb-nagyobb mértékben eltérő társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi közegbe is be kell illeszkedniük. Ez az új nyelvi közeg egyrészt azt jelenti, hogy Magyarországon nem kényszerülnek arra a kárpátaljai magyarok, hogy bizonyos helyzetekben más nyelvet használjanak. Szülőföldjükön, az Ukrajnában található Kárpátalján ugyanis a társadalmi normák szerint számos szituációban az ukrán nyelvet kell vagy érdemes használniuk (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2004: 62). Ez a nyelvi környezet még akkor is új számukra, ha SIMONYI és PISANO (2011: 230) szerint a magyar többségű településen élő tipikus kárpátaljai